DOI: https://doi.org/10.37547/supsci-ojhpl-06-11-47 Pages: 564-576

Oriental Journal of History, Politics and Law

ORIENTAL JOURNAL OF HISTORY, POLITICS AND LAW

journal homepage:
https://www.supportscience.uz/index.php/ojhpl

THE SIGNIFICANCE OF NATIONAL VALUES IN SHAPING NEW ECOLOGICAL THINKING AMID INTENSIFYING ENVIRONMENTAL THREATS

Samad Khudayberdiyevich Khudaynazarov
Associate Professor, National University of Uzbekistan
Candidate of Philosophical Sciences
Tashkent, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: national values, ecological thinking, environmental responsibility, axiological approach, intergenerational justice, environmental norms, ecological culture, New Uzbekistan.

Received: 21.11.26
Accepted: 22.11.26
Published: 23.11.26

Abstract: The article examines the socio-philosophical significance of national values in shaping new ecological thinking amid intensifying environmental threats. National values are treated as an axiological basis for environmental responsibility, intergenerational justice and an ethical attitude to natural resources rather than as a mere body of historical experience about human–nature relations. The study relies on dialectical, axiological, systemic and historical-logical approaches and on an analysis of Uzbekistan's environmental legislation and policy documents. It reveals the contemporary ecological meaning of such values as respect for water and land, thrift, hashar (voluntary communal work), amonat (trusteeship) and continuity of generations, and substantiates five mechanisms through which they enter social life: reinterpretation, moral motivation, social normalisation, institutional consolidation and intergenerational transmission. The author proposes a five-component conceptual model, from the historical-memory basis to institutional continuity, explaining how national values influence ecological thinking, and offers practical recommendations for the family, the mahalla, education and state environmental policy.

EKOLOGIK TAHDIDLAR KUCHAYISHI SHAROITIDA MILLIY QADRIYATLARNING YANGI EKOLOGIK TAFAKKURNI SHAKLLANTIRISHDAGI AHAMIYATI

Samad Xudayberdiyevich Xudaynazarov

O‘zbekiston Milliy universiteti dotsenti,
falsafa fanlari nomzodi
Toshkent, O‘zbekiston

MAQOLA HAQIDA

Kalit so‘zlar: milliy qadriyatlar, ekologik tafakkur, ekologik mas’uliyat, aksiologik yondashuv, avlodlararo adolat, ekologik me’yor, ekologik madaniyat, Yangi O‘zbekiston.

Annotatsiya: Maqolada ekologik tahdidlar kuchayib borayotgan sharoitda milliy qadriyatlarning yangi ekologik tafakkurni shakllantirishdagi ijtimoiy-falsafiy ahamiyati o‘rganiladi. Milliy qadriyatlar inson va tabiat munosabatlariga oid tarixiy tajriba yig‘indisi sifatida emas, ekologik mas’uliyat, avlodlararo adolat va tabiiy resurslarga axloqiy munosabatni shakllantiradigan aksiologik asos sifatida talqin qilinadi. Tadqiqot dialektik, aksiologik, tizimli va tarixiy-mantiqiy yondashuvlarga hamda O‘zbekistonning ekologiyaga oid normativ-huquqiy hujjatlari tahliliga tayanadi. Suvni qadrlash, yerga hurmat, tejamkorlik, hashar, omonat va avlodlar davomiyligi kabi qadriyatlarning zamonaviy ekologik mazmuni ochib berilgan, ularning ijtimoiy hayotga singish mexanizmlari (qayta anglash, axloqiy motivatsiya, ijtimoiy me’yorlashtirish, institutsional mustahkamlash, avlodlararo uzatish) asoslangan. Muallif milliy qadriyatlarning ekologik tafakkurga ta’sirini tarixiy-xotiraviy asosdan institutsional davomiylikkacha bo‘lgan besh tarkibiy qismli konseptual model orqali tushuntiradi va oila, mahalla, ta’lim hamda davlat ekologik siyosati uchun amaliy tavsiyalar beradi.

ЗНАЧЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В ФОРМИРОВАНИИ НОВОГО ЭКОЛОГИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ В УСЛОВИЯХ УСИЛЕНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ УГРОЗ

Самад Худайбердиевич Худайназаров
доцент Национального университета Узбекистана,
кандидат философских наук
Ташкент, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: национальные ценности, экологическое мышление, экологическая ответственность, аксиологический подход, межпоколенческая справедливость, экологическая норма, экологическая культура, Новый Узбекистан.

Аннотация: В статье исследуется социально-философское значение национальных ценностей в формировании нового экологического мышления в условиях нарастания экологических угроз. Национальные ценности рассматриваются не как совокупность исторического опыта

отношений человека и природы, а как аксиологическая основа экологической ответственности, межпоколенческой справедливости и нравственного отношения к природным ресурсам. Исследование опирается на диалектический, аксиологический, системный и историко-логический подходы, а также на анализ нормативно-правовых актов Узбекистана в сфере экологии. Раскрыто современное экологическое содержание таких ценностей, как бережное отношение к воде и земле, бережливость, хашар, аманат и преемственность поколений; обоснованы механизмы их включения в общественную жизнь: переосмысление, нравственная мотивация, социальная нормализация, институциональное закрепление и межпоколенческая передача. Автор предлагает пятикомпонентную концептуальную модель влияния национальных ценностей на экологическое мышление – от историко-мемориальной основы до институциональной преемственности – и формулирует практические рекомендации для семьи, махалли, системы образования и государственной экологической политики.

Kirish. Iqlim o‘zgarishi, suv tanqisligi, tuproq degradatsiyasi, cho‘llanish va biologik xilma-xillikning qisqarishi ekologik xavfsizlik masalasini tabiatni muhofaza qilish sohasidan ancha kengroq muammoga aylantirdi. Bugun u insonning yashash tarzi, ijtimoiy taraqqiyot mezonlari va qadriyatlar tizimi bilan bevosita bog‘liq holda qaralmoqda. Ekologik inqirozning ildizlarini faqat texnologik yoki iqtisodiy omillardan izlash yetarli emasligi XX asrning ikkinchi yarmidayoq qayd etilgan edi: L.Uayt G‘arb tabiatga munosabatining tarixiy-madaniy, jumladan, dunyoqarashga oid ildizlarini tahlil qilib, ekologik muammo pirovardida insonning o‘zi va tabiat haqidagi tasavvurlariga borib taqalishini ko‘rsatgan [1]. Bu xulosa ekologik inqirozning ma’naviy-axloqiy va aksiologik asoslarini o‘rganishni falsafaning dolzarb vazifasiga aylantirdi.

Ekologik muammolarning falsafiy mohiyati inson va tabiat o‘rtasidagi munosabatlarning tarixan shakllangan modeli bilan bog‘liq. Inson o‘zini tabiatdan tashqarida turgan va unga cheksiz hukmronlik qiluvchi subyekt deb bilgan sari tabiiy muhitga iste’molchilik munosabati kuchayadi, tabiatning tiklanish imkoniyatlari va kelajak avlodlar uchun ahamiyati e’tibordan chetda qoladi. Shu ma’noda ekologik muammolar tashqi muhitdagi salbiy o‘zgarishlar bilan birga insonning qadriyatli mo‘ljallari va ehtiyojlari o‘rtasidagi nomutanosiblikni ham aks ettiradi.

Milliy qadriyatlar xalqning tarixiy xotirasi, ijtimoiy tajribasi, axloqiy qarashlari va turmush tarzida mujassamlashgan ma’naviy mezonlar tizimidir. Ularda tabiatga munosabat, resurslardan foydalanish madaniyati, jamoaviy mas’uliyat shakllari va avlodlar davomiyligi haqidagi tasavvurlar saqlanib kelgan. Biroq bu qadriyatlarning ekologik ahamiyatini an’anaviy urf-odatlarni takrorlash yoki tarixiy merosni targ‘ib etish bilan cheklab bo‘lmaydi. Ularning bugungi vazifasi tarixiy mazmunni hozirgi ekologik muammolar bilan bog‘lash va ongli ekologik faoliyatning ichki motiviga aylanishdir.

Yangi O‘zbekistonda ekologik siyosatning huquqiy va institutsional asoslari izchil takomillashtirilmoqda. Ekologik qonunchilik va davlat dasturlarining samaradorligi ko‘p jihatdan ularning jamiyat tomonidan qanchalik anglanishi, qo‘llab-quvvatlanishi va kundalik amaliyotga aylanishiga bog‘liq. Demak, ekologik siyosatning qadriyatli mazmunini ochib berish ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.

Tadqiqotning maqsadi – milliy qadriyatlarning yangi ekologik tafakkurni shakllantirishdagi o‘rnini ijtimoiy-falsafiy jihatdan asoslash va ularning ijtimoiy hayotga singish mexanizmlarini yaxlit konseptual model shaklida ifodalash. Shu maqsadda quyidagi savollarga javob izlandi: milliy qadriyatlar ekologik tafakkurda qanday aksiologik vazifalarni bajaradi? An’anaviy qadriyatlar zamonaviy ekologik muammolar sharoitida qanday yangi mazmun kasb etadi? Qadriyatli baholash qaysi mexanizmlar orqali barqaror ekologik xulq-atvorga va ijtimoiy me’yorga aylanadi? Maqolaning ilmiy yangiligi milliy qadriyatlarning ekologik tafakkurga ta’sirini qadriyatli baholashdan mas’uliyatga, undan ijtimoiy me’yor va institutsional davomiylikka o‘tuvchi besh tarkibiy qismli model orqali tushuntirishida ko‘rinadi.

Adabiyotlar sharhi. Qadriyatlar va ekologik xulq-atvor o‘rtasidagi bog‘liqlik jahon fanida bir necha yo‘nalishda o‘rganilgan. A.Leopold «yer etikasi» g‘oyasini ilgari surib, axloqiy hamjamiyat chegaralarini tuproq, suv, o‘simlik va hayvonot dunyosini qamrab oladigan darajada kengaytirishni taklif etgan [2]. H.Yonas texnologik sivilizatsiya sharoitida mas’uliyat axloqini asoslab, inson faoliyatining uzoq muddatli oqibatlari va kelajak avlodlar oldidagi burch masalasini etikaning markaziga qo‘ygan [3]. Barqaror rivojlanish g‘oyasi BMTning Atrof-muhit va rivojlanish bo‘yicha xalqaro komissiyasi ma’ruzasida bugungi ehtiyojlarni kelajak avlodlarning o‘z ehtiyojlarini qondirish imkoniyatini cheklamagan holda qondirish tamoyili sifatida ta’riflangan [4]. E.Braun Vays bu tamoyilni xalqaro huquq nuqtayi nazaridan rivojlantirib, avlodlararo adolat konsepsiyasini ishlab chiqqan [5].

Ijtimoiy psixologiya va sotsiologiyada qadriyatlarning ekologik xulq-atvorga ta’siri empirik jihatdan ham tadqiq etilgan. Sh.Shvars asosiy insoniy qadriyatlar nazariyasida universalizm, xayrixohlik va an’ana kabi qadriyatlarning motivatsion tuzilmasini tavsiflagan [6]. P.Stern va hammualliflar tomonidan taklif etilgan «qadriyat – e’tiqod – me’yor» nazariyasiga

ko‘ra, ekologik xulq-atvor qadriyatlardan boshlanib, ekologik e’tiqodlar, oqibatlarni anglash, mas’uliyatni o‘ziga olish va shaxsiy axloqiy me’yor orqali shakllanadi [7]. Mazkur nazariya qadriyatdan xatti-harakatga o‘tish ketma-ketligini tushuntirishi bilan ushbu maqola uchun muhim metodologik tayanch bo‘ldi. S.H.Nasr esa ekologik inqirozni zamonaviy insonning ma’naviy inqirozi bilan bog‘lab, Sharq an’anaviy tafakkuridagi tabiatga muqaddas omonat sifatida qarash g‘oyasiga e’tibor qaratgan [8].

O‘zbekiston ilmiy makonida ham bu masala ekologik madaniyat, ekologik ong va ma’naviy-axloqiy tarbiya yo‘nalishlarida o‘rganilmoqda. J.E.Ostanov milliy va umuminsoniy qadriyatlarning yoshlar ekologik madaniyatini shakllantirishdagi o‘rnini tahlil qilib, ularning ekologik dunyoqarash va tabiatga mas’uliyatli munosabatni rivojlantirishdagi ahamiyatini yoritgan [9]. D.Muratova zamonaviy O‘zbekiston jamiyatida ekologik ong va ekologik madaniyat shakllanishining ma’naviy-falsafiy asoslarini o‘rganib, tarixiy-ma’naviy omillar, diniy qadriyatlar va milliy an’analarning o‘rnini ko‘rsatgan [10]. F.Qilichev diniy ekologik qadriyatlarning hozirgi davrdagi transformatsiyasini tahlil qilib, ekologik munosabatlarning ma’naviy-axloqiy asoslarini ochib bergan [11]. M.Nazarov «tabiat – jamiyat – inson» munosabatlarini axloqiy boshqarishga oid qarashlar evolyutsiyasini kuzatgan [12].

Ko‘rib chiqilgan ishlar ekologik ong va madaniyatning ma’naviy, qadriyatli va ijtimoiy asoslarini yoritgan. Shu bilan birga milliy qadriyatlarning aynan yangi ekologik tafakkurni shakllantirishdagi funksional mexanizmlari, ya’ni qadriyatli baholashdan ekologik mas’uliyatga, undan ijtimoiy me’yor va institutsional amaliyotga o‘tish jarayoni yaxlit tizim sifatida kam o‘rganilgan. Xorijiy nazariyalar esa ko‘pincha individual motivatsiyaga urg‘u berib, mahalla, hashar, oilaviy vorisiylik kabi jamoaviy institutlarning ahamiyatini yetarlicha hisobga olmaydi. Maqola ana shu bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot nazariy-tahliliy xususiyatga ega bo‘lib, dialektik, aksiologik, tizimli va tarixiy-mantiqiy yondashuvlarga tayanadi. Dialektik yondashuv milliy qadriyatlarning tarixiy mazmuni va zamonaviy ekologik ehtiyojlar o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirni, an’anaviy qarashlarning yangi sharoitda mazmunan yangilanishini tahlil qilishga imkon berdi. Aksiologik yondashuv orqali qadriyatlarning inson va tabiat munosabatlaridagi me’yoriy-baholovchi vazifasi o‘rganildi. Tizimli yondashuv ekologik tafakkurni qadriyat, bilim, e’tiqod, mas’uliyat va faoliyatdan tarkib topgan yaxlit tuzilma sifatida qarashga asos bo‘ldi. Tarixiy-mantiqiy yondashuv qadriyatlarning shakllanishi, avlodlararo uzatilishi va zamonaviy mazmun kasb etish jarayonlarini kuzatishda qo‘llanildi.

Empirik material sifatida O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, ekologiya sohasidagi Prezident farmon va qarorlari hamda BMT Bosh Assambleyasining tegishli rezolyutsiyasi hujjatli tahlil qilindi [13–17]. Tadqiqotning cheklovi shundaki, unda sotsiologik so‘rov ma’lumotlari

qo‘llanilmagan: taklif etilgan model nazariy umumlashma bo‘lib, uni turli hududlar va ijtimoiy guruhlar misolida empirik tekshirish keyingi izlanishlar vazifasi hisoblanadi.

Tahlil va natijalar. *Milliy qadriyatlarning aksiologik vazifasi.* Ekologik tafakkur insonning tabiiy muhit haqidagi bilimlari, tasavvurlari, baholari, e’tiqodlari va amaliy munosabatlarini birlashtiruvchi murakkab ijtimoiy ong shaklidir. Uning mazmuni ekologik hodisalarni bilish bilan tugamaydi: inson bu hodisalarga qanday ma’no berishi, ularni qaysi mezonlar asosida baholashi va o‘z faoliyatini qanday mo‘ljallarga muvofiq tashkil etishi ham ekologik tafakkurning tarkibiy qismidir. Qadriyat esa inson uchun ahamiyatli hodisalarni farqlash, ularni baholash va xulq-atvor yo‘nalishini belgilash imkonini beruvchi ma’naviy mezon bo‘lib, milliy qadriyatlar bu mezonlarni xalqning tarixiy tajribasi va madaniy o‘ziga xosligi bilan bog‘laydi.

Masalan, suvni qadrlash qadriyati suvni hayot, farovonlik va ijtimoiy davomiylikning zaruriy sharti deb bilishga asoslanadi. Zamonaviy ekologik tafakkurda bu qadriyat suvdan foydalanishda shaxsiy ehtiyoj bilan birga hududiy manfaatlar va kelajak avlodlar ehtiyojini hisobga olishni talab qiladi. Yerga munosabat bilan bog‘liq qadriyatlar ham shunga o‘xshash: yer iqtisodiy resurs bo‘lishi bilan birga tarixiy xotira, hududiy o‘zlik va mehnatning moddiy asosi hamdir. Shu bois yerga mas’uliyatli munosabat uning unumdorligini saqlash, degradatsiyaning oldini olish va undan uzoq muddatli manfaatlarni ko‘zlab foydalanishni anglatadi.

Tahlil natijasida milliy qadriyatlarning ekologik tafakkurdagi uch asosiy vazifasi aniqlandi. Birinchisi – me’yoriy-baholovchi vazifa: qadriyatlar tabiatga munosabatning axloqiy mezonlarini belgilaydi va ekologik zararni qonunbuzarlik yoki iqtisodiy yo‘qotish bilan birga umumiy hayotiy makonga, boshqa insonlar va kelajak avlodlar manfaatiga zarar sifatida baholash imkonini beradi. Ikkinchisi – motivatsion vazifa: qadriyatlar ekologik xatti-harakatning ichki sababini shakllantiradi. Uchinchisi – muvofiqlashtiruvchi vazifa: qadriyatlar shaxsiy manfaat bilan jamoaviy va avlodlararo manfaatlar o‘rtasidagi munosabatni tartibga soladi.

An’anaviy qadriyatlarning zamonaviy ekologik mazmuni. Qadriyatlarning tarixiy shakllari muayyan davrning tabiiy, iqtisodiy va ijtimoiy sharoitlarida vujudga kelgan. Bugungi ekologik muammolar esa yangi bilimlar, texnologiyalar va ijtimoiy munosabatlarni talab qilmoqda. Shuning uchun qadriyatlarni zamonaviy sharoitga moslashtirish ularning tashqi shaklini o‘zgartirishdan ko‘ra ichki mazmunini yangi ehtiyojlar asosida qayta anglashni bildiradi. Tejamkorlik qadriyati tarixan oilaviy turmush va xo‘jalik yuritishda shakllangan bo‘lsa, bugun u energiya, suv va oziq-ovqatdan oqilona foydalanish, isrofgarchilikni cheklash va iste’molning ekologik oqibatlarini anglash bilan boyimoqda. Bunda tejamkorlik tabiiy resurslarning cheklanganligini e’tirof etuvchi axloqiy pozitsiyaga aylanadi.

Hashar va jamoaviy mehnat qadriyatlarining tarixiy mohiyatida o‘zaro yordam, umumiy manfaat va ijtimoiy daxldorlik mujassam. Hozirgi sharoitda ular mahalliy ekologik muammolarni birgalikda aniqlash, umumiy hududlarni obodonlashtirish, ko‘kalamzorlashtirish natijalarini uzoq muddat parvarishlash va jamoatchilik nazoratida ishtirok etish bilan uyg‘unlashadi. Avlodlarga hurmat va vorisiylik qadriyati ham ekologik ma’no kasb etadi: an’anaviy tafakkurdagi ota-bobolar merosini asrash va farzandlar kelajagi uchun mas’uliyat g‘oyasi zamonaviy ekologik tafakkurda avlodlararo adolat kategoriyasi bilan boyiydi [5]. Omonat tushunchasi esa tabiatni inson ixtiyoriga vaqtincha topshirilgan, keyingi avlodlarga butun holda yetkazilishi lozim bo‘lgan ne’mat sifatida anglashga yo‘l ochadi [8]. Qadriyatlarning zamonaviylashuvi ularning tarixiy ildizlaridan uzilishini emas, tarixiy tajribaning yangi ijtimoiy vazifalar bilan mazmunan boyishini anglatadi. Bu o‘zgarishlar 1-jadvalda umumlashtirildi.

1-jadval. Milliy qadriyatlarning zamonaviy ekologik mazmuni va ijtimoiy hayotga singish kanallari (muallif ishlanmasi)

Qadriyat	An’anaviy mazmuni	Zamonaviy ekologik mazmuni	Ijtimoiy hayotga singish kanali
Suvni qadrlash	Suv hayot va rizq manbai; ariq va quduqni toza tutish	Suv tejamkorligi, suv resurslaridan hududlararo adolatli foydalanish	Oila tarbiyasi, mahalla, suv iste’molchilari uyushmalari
Yerga hurmat	Yer – ota-bobolar merosi va mehnat asosi	Tuproq unumdorligini saqlash, degradatsiya va cho‘llanishning oldini olish	Fermer xo‘jaliklari, agrotexnik ta’lim, yer qonunchiligi
Tejamkorlik	Isrofdan tiyilish, ro‘zg‘orni oqilona yuritish	Energiya, oziq-ovqat va xomashyoni tejash; chiqindini kamaytirish	Oila, maktab, iste’mol madaniyati
Hashar	O‘zaro yordam, umumiy ishni birga bajarish	Obodonlashtirish, ko‘kalamzorlashtirish va daraxtlarni uzoq muddat parvarishlash	Mahalla, yoshlar tashkilotlari, ko‘ngillilik
Omonat	Berilgan narsani butun holda qaytarish mas’uliyati	Tabiatni kelajak avlodlarga butun holda yetkazish majburiyati	Diniy-ma’rifiy targ‘ibot, ta’lim, ommaviy axborot vositalari
Avlodlar davomiyligi	Meros va farzandlar kelajagi uchun qayg‘urish	Avlodlararo adolat, uzoq muddatli oqibatlarni hisobga olish	Davlat dasturlari, strategik rejalashtirish, ta’lim

Ekologik mas’uliyat: shaxsiy e’tiqoddan ijtimoiy me’yorga. Ekologik mas’uliyat insonning tabiiy muhitga ta’sirini anglash, o‘z faoliyati oqibatlarini baholash va ularni cheklashga tayyorligini ifodalovchi ijtimoiy-axloqiy hodisadir. Shaxs ekologik muammoni bilgani holda xulq-atvorini o‘zgartirmasligi ham mumkin. «Qadriyat – e’tiqod – me’yor» nazariyasi aynan shu holatni tushuntiradi: bilim xatti-harakatga aylanishi uchun inson oqibatlarni anglashi va mas’uliyatni

o‘ziga olishi kerak [7]. Milliy qadriyatlar bu jarayonda ekologik bilimni shaxsiy va jamoaviy ahamiyatga ega ma’naviy talabga aylantiradi. Umumiy mulkni asrash, qo‘ni-qo‘shni manfaatini hisobga olish, isrofgarchilikdan tiyilish va jamoa oldidagi burchni his etish kabi qarashlar ekologik mas’uliyatning ijtimoiy-axloqiy asosini tashkil etadi.

Qadriyat ijtimoiy me’yorlar, jamoaviy baholash va institutsional tartiblar bilan mustahkamlangandagina barqaror xulq-atvor shakliga aylanadi. Suvni tejash qadriyati oilada kundalik odatga, mahallada umumiy talabga, ishlab chiqarishda resurslardan samarali foydalanish me’yoriga aylanishi mumkin. Ekologik barqarorlikni ta’minlashda fuqarolar bilan bir qatorda davlat organlari, korxonalar, mahalliy boshqaruv va fuqarolik jamiyati institutlarining mas’uliyati ham muhim. Mas’uliyat ishtirokchilar o‘rtasida mutanosib taqsimlanganda va fuqarolarga ekologik talablarni bajarish uchun qulay sharoit (chiqindilarni saralash infratuzilmasi, suv tejovchi texnologiyalar, ishonchli ekologik axborot) yaratilganda qadriyatli da’vat amaliy natija beradi.

Ekologik tafakkurning huquqiy-institutsional asoslari. Yangi O‘zbekistonda ekologik masalalar davlat siyosati, ijtimoiy taraqqiyot va fuqarolik mas’uliyati bilan uzviy bog‘lanmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 49-moddasida har kimning qulay atrof-muhitga va uning holati to‘g‘risida ishonchli axborotga ega bo‘lish huquqi, shuningdek, davlatning atrof-muhitni yaxshilash, tiklash va muhofaza qilish, ekologik muvozanatni saqlash choralarini ko‘rish majburiyati mustahkamlangan [13]. Bu norma ekologik munosabatlarni ixtiyoriy xatti-harakatlar doirasidan chiqarib, inson huquqlari va davlat mas’uliyati bilan bog‘laydi. Uning falsafiy ahamiyati shundaki, ekologik muhit insonning munosib hayot kechirishi uchun zarur shart sifatida e’tirof etiladi. Xalqaro miqyosda ham bu yondashuv qaror topgan: BMT Bosh Assambleyasi 2022-yil 28-iyulda toza, sog‘lom va barqaror atrof-muhitga bo‘lgan huquqni inson huquqi sifatida e’tirof etgan [17].

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 30-oktabrdagi PF-5863-son Farmoni bilan tasdiqlangan 2030-yilgacha bo‘lgan davrda atrof-muhitni muhofaza qilish konsepsiyasida tabiiy muhit obyektlarini saqlash, ekologik xavfsizlikni ta’minlash, aholining ekologik madaniyatini shakllantirish va fuqarolik jamiyati rolini kuchaytirish vazifalari belgilangan [14]. 2019-yil 4-oktabrdagi PQ-4477-son qaror bilan tasdiqlangan «yashil» iqtisodiyotga o‘tish strategiyasida tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va energiya samaradorligini oshirish ustuvor yo‘nalish sifatida ko‘rsatilgan [15]. 2025-yil 15-maydagi PQ-184-son qaror bilan tasdiqlangan 2030-yilgacha bo‘lgan davrda aholining ekologik madaniyatini yuksaltirish konsepsiyasida esa ekologik ta’lim va tarbiyani rivojlantirish, oila, ta’lim tashkilotlari, davlat organlari va fuqarolik jamiyati institutlarining rolini oshirish vazifalari qo‘yilgan [16]. Bu hujjatlar ekologik madaniyatni alohida targ‘ibot tadbirlari majmui sifatida emas, jamiyatning turli institutlari ishtirokida

shakllanadigan uzluksiz jarayon sifatida tashkil etish yo‘lini belgilaydi. Ularning ijtimoiy samarasi texnologik yangilanish bilan birga resurslarga munosabatning qadriyatli o‘zgarishiga ham bog‘liq.

Ekologik adolat va avlodlararo mas’uliyat. Yangi ekologik tafakkurning muhim xususiyati ekologik adolat tamoyilining qaror topishidir. Bu tamoyil tabiiy resurslardan foydalanish, ekologik xavflarning taqsimlanishi va atrof-muhit holatining turli ijtimoiy guruhlar hayotiga ta’sirida adolat mezonlariga amal qilishni talab etadi. Milliy qadriyatlardagi adolat, omonat, mehr-oqibat va hamjihatlik tushunchalari bu tamoyil bilan mazmunan mos keladi. Masalan, suv resurslaridan foydalanishda bir hudud yoki xo‘jalik subyekti manfaatini boshqa hudud aholisi ehtiyojlaridan ustun qo‘ymaslik suvni qadrlash qadriyatini ijtimoiy adolat mezoniga aylantiradi. O‘zbekiston uchun bu masala suv resurslarining cheklanganligi, cho‘llanish jarayonlari va Orolbo‘yi ekologik muammolari sababli ayniqsa dolzarb. Orolbo‘yi tajribasi ekologik o‘zgarishlarning ijtimoiy, iqtisodiy va demografik oqibatlari bir necha avlod hayotiga ta’sir qilishini ko‘rsatadi.

Milliy qadriyatlarning ekologik tafakkurga singish mexanizmlari. Qadriyatlarning ta’siri o‘z-o‘zidan yuzaga kelmaydi, u muayyan mexanizmlar orqali amalga oshadi. Birinchisi – qadriyatli qayta anglash: tarixiy-madaniy tajriba zamonaviy ekologik bilimlar asosida qayta talqin qilinadi (masalan, suvni qadrlash suv tanqisligi va iqlim o‘zgarishiga oid ilmiy ma’lumotlar bilan bog‘lanadi). Ikkinchisi – axloqiy motivatsiya: ekologik talab tashqi majburiyat sifatida emas, shaxsning ichki e’tiqodi sifatida anglanadi va inson tabiatga zarar yetkazmaslikni jazodan qo‘rqqani uchun emas, buni axloqan nomaqbul deb bilgani uchun tanlaydi. Uchinchisi – ijtimoiy me’yorlashtirish: qadriyatlar oilada, mahallada va ta’lim muassasasida takrorlanib, umumiy kutishga aylanadi. To‘rtinchisi – institutsional mustahkamlash: qonunchilik, ta’lim, mahalliy boshqaruv va davlat dasturlari qadriyatlarni amaliy munosabatlarga aylantiradi. Beshinchisi – avlodlararo uzatish: ekologik mazmundagi qadriyatlar oilaviy tarbiya va ta’lim orqali yosh avlodga yetkaziladi, bunda tayyor qarashlarni yodlatishdan ko‘ra yoshlarning ekologik muammolarni mustaqil baholash va mas’uliyatli qaror qabul qilish qobiliyatini rivojlantirish muhim.

Konseptual model. Yuqoridagi tahlil asosida milliy qadriyatlarning yangi ekologik tafakkurni shakllantirishdagi o‘rnini besh tarkibiy qismdan iborat model orqali ifodalash taklif etiladi (2-jadval). Model qismlari ketma-ket bosqichlar bilan birga o‘zaro qayta aloqadagi elementlar sifatida ham ishlaydi: institutsional amaliyot o‘z navbatida tarixiy xotirani yangilaydi va keyingi avlod uchun yangi qadriyatli tajriba hosil qiladi.

2-jadval. Milliy qadriyatlar asosida yangi ekologik tafakkurni shakllantirishning konseptual modeli (muallif ishlanmasi)

Tarkibiy qism	Mazmuni	Yetakchi mexanizm	Shakllanganlik mezoni
1. Tarixiy-xotiraviy asos	Avlodlar tajribasi va madaniy xotirada saqlangan ekologik qarashlar	Qadriyatli qayta anglash	Shaxs an’anaviy qadriyatlarning ekologik ma’nosini izohlay oladi
2. Aksiologik baholash	Tabiiy muhitga oid hodisalarni qadriyatlar mezonida baholash	Qadriyatli qayta anglash	Ekologik zarar axloqiy muammo sifatida baholanadi
3. Ekologik e’tiqod va mas’uliyat	Oqibatlarni anglash va mas’uliyatni o‘ziga olish	Axloqiy motivatsiya	Ekologik talab tashqi nazoratsiz ham bajariladi
4. Ijtimoiy me’yor va faoliyat	Kundalik xulq-atvor, mahalla hayoti va mehnat faoliyatida ifodalanish	Ijtimoiy me’yorlashtirish	Ekologik xulq jamoada kutiladigan va qo‘llab-quvvatlanadigan me’yorga aylanadi
5. Institutsional va avlodlararo davomiylik	Huquqiy, ta’limiy va tashkiliy mexanizmlar orqali mustahkamlash va uzatish	Institutsional mustahkamlash, avlodlararo uzatish	Ekologik qadriyatlar ta’lim dasturlari, mahalla va davlat dasturlarida izchil aks etadi

Muhokama. Olingan natijalar milliy qadriyatlar va yangi ekologik tafakkur o‘rtasidagi munosabatni bir necha jihatdan izohlash imkonini beradi. Birinchidan, qadriyatlarning ekologik ahamiyati ularning tarixiy shakllarini o‘zgarmas holda saqlash bilan emas, zamonaviy ekologik muammolarni anglash va hal etishda ma’naviy mezon vazifasini bajarishi bilan belgilanadi. Shu sababli ularning ekologik salohiyatini amaliy ijtimoiy natijalar orqali baholash maqsadga muvofiq. Ikkinchidan, bilim va qadriyat bir-birini to‘ldiradi: bilim ekologik muammoning mohiyatini ochib beradi, qadriyat esa unga munosabatning axloqiy yo‘nalishini belgilaydi. Bu xulosa P.Stern va hammualliflarning qadriyatlardan me’yorga o‘tish haqidagi qarashlariga mos keladi [7], ammo O‘zbekiston sharoitida bu o‘tishda mahalla, oila va hashar kabi jamoaviy institutlarning o‘rni individual motivatsiyadan kam emasligini ko‘rsatadi.

Uchinchidan, milliy qadriyatlarning ekologik mazmunini shaxsiy tarbiya bilan cheklab bo‘lmaydi. Ekologik mas’uliyat davlat boshqaruvi, ishlab chiqarish, mahalliy hamjamiyat va fuqarolik jamiyati institutlari faoliyatida ham namoyon bo‘lgandagina ekologik madaniyatga oid maqsadlar kundalik amaliyot bilan uyg‘unlashadi. PQ-184-son qarorda oila, ta’lim tashkilotlari va fuqarolik jamiyati institutlarining rolini oshirishga alohida e’tibor qaratilgani [16] bu yondashuvning davlat siyosatida ham o‘z aksini topganini ko‘rsatadi. To‘rtinchidan, avlodlararo adolat tamoyili milliy qadriyatlardagi vorisiylik va omonat g‘oyalariga zamonaviy huquqiy-falsafiy mazmun beradi [3; 5]. Bu yerda G‘arb mas’uliyat etikasi va Sharq omonat tushunchasi

o‘rtasida mazmuniy yaqinlik borligini qayd etish mumkin: ikkalasi ham insonni tabiatning mutlaq egasi emas, uni kelajakka yetkazishga mas’ul shaxs sifatida ko‘radi [3; 8].

Natijalar asosida quyidagi amaliy tavsiyalar ilgari suriladi. Umumiy o‘rta va oliy ta’lim muassasalarida ekologik ta’lim mazmuniga suvni qadrlash, tejamkorlik, hashar va omonat kabi qadriyatlarning ekologik talqinini mahalliy misollar asosida kiritish maqsadga muvofiq. Mahalla darajasida hashar an’anasini ko‘kalamzorlashtirish natijalarini uzoq muddat parvarishlash va chiqindilarni saralash bo‘yicha doimiy jamoaviy tashabbuslarga aylantirish mumkin. Ekologik targ‘ibotda umumiy da’vatlardan ko‘ra aniq resurs tejash amaliyotlari va ularning oila hamda hudud uchun foydasini ko‘rsatish ta’sirchanroq bo‘ladi. Ekologik madaniyatni yuksaltirish dasturlarining samaradorligini baholashda tadbirlar soni bilan birga aholi xulq-atvoridagi o‘zgarishlarni o‘lchaydigan ko‘rsatkichlardan foydalanish tavsiya etiladi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari quyidagi xulosalarni chiqarishga asos beradi. Milliy qadriyatlar ekologik tafakkurning aksiologik asosini tashkil etadi: ular tabiiy muhitga munosabatni baholash, ekologik xatti-harakatning axloqiy mezonlarini belgilash va shaxsiy manfaatni umumiy va avlodlararo manfaatlar bilan muvofiqlashtirishga xizmat qiladi. An’anaviy qadriyatlarning zamonaviy ekologik ahamiyati ularning tarixiy mazmunini yangi ekologik bilimlar va ijtimoiy ehtiyojlar bilan boyitishda ko‘rinadi, ya’ni qadriyatlarning zamonaviylashuvi vorisiylik va mazmuniy yangilanish birligiga asoslanadi.

Ekologik mas’uliyat bilim, qadriyat, e’tiqod va amaliy faoliyatning o‘zaro bog‘liqligi natijasida shakllanadi. Milliy qadriyatlar ekologik bilimni ichki motivatsiyaga, motivatsiyani esa mas’uliyatli xulq-atvorga aylantiradi. Bu jarayon qadriyatli qayta anglash, axloqiy motivatsiya, ijtimoiy me’yorlashtirish, institutsional mustahkamlash va avlodlararo uzatish mexanizmlari orqali amalga oshadi. Taklif etilgan besh tarkibiy qismli model tarixiy-xotiraviy asos, aksiologik baholash, ekologik e’tiqod va mas’uliyat, ijtimoiy me’yor hamda institutsional davomiylikni yagona tizimga birlashtiradi.

Yangi O‘zbekistonda ekologik tafakkurning qadriyatli asoslarini rivojlantirish uchun milliy qadriyatlarni oilaviy tarbiya, ta’lim tizimi, mahalla, fuqarolik jamiyati va davlat ekologik siyosati bilan uzviy bog‘lash zarur. Bunda ekologik mas’uliyat shaxs, jamiyat va davlatning o‘zaro javobgarligi sifatida qaraladi. Keyingi tadqiqotlarda taklif etilgan modelni sotsiologik so‘rovlar va hududiy amaliyotlar misolida empirik tekshirish, shuningdek, uning ko‘rsatkichlarini ekologik ta’lim dasturlarini baholashda qo‘llash imkoniyatlarini o‘rganish maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. White L. The Historical Roots of Our Ecologic Crisis // Science. – 1967. – Vol. 155, № 3767. – P. 1203–1207. – DOI: 10.1126/science.155.3767.1203.

2. Leopold A. A Sand County Almanac, and Sketches Here and There. – New York: Oxford University Press, 1949. – 226 p.

3. Jonas H. The Imperative of Responsibility: In Search of an Ethics for the Technological Age. – Chicago: University of Chicago Press, 1984. – 255 p.

4. World Commission on Environment and Development. Our Common Future. – Oxford: Oxford University Press, 1987. – 400 p.

5. Brown Weiss E. In Fairness to Future Generations: International Law, Common Patrimony, and Intergenerational Equity. – Tokyo: United Nations University; Dobbs Ferry, NY: Transnational Publishers, 1989. – 385 p.

6. Schwartz S.H. An Overview of the Schwartz Theory of Basic Values // Online Readings in Psychology and Culture. – 2012. – Vol. 2, № 1. – DOI: 10.9707/2307-0919.1116.

7. Stern P.C., Dietz T., Abel T., Guagnano G.A., Kalof L. A Value-Belief-Norm Theory of Support for Social Movements: The Case of Environmentalism // Human Ecology Review. – 1999. – Vol. 6, № 2. – P. 81–97.

8. Nasr S.H. Man and Nature: The Spiritual Crisis of Modern Man. – London: George Allen & Unwin, 1968. – 151 p.

9. Ostanov J.E. Milliy qadriyatlar va yoshlar ekologik madaniyatini shakllantirish // Educational Research in Universal Sciences. – 2023. – Vol. 2, Special Issue 17. – B. 327–331.

10. Muratova D. Zamonaviy O‘zbekiston jamiyatida ekologik ong va ekologik madaniyat shakllanishining ma’naviy-falsafiy asoslari // O‘zMU xabarlari. Falsafa. – 2025. – № 1/2. – B. 158–160. – DOI: 10.69617/nuuz.v1i1.2.6474.

11. Qilichev F. Transformation of Religious Ecological Values in the Present Period // O‘zMU xabarlari. – 2024. – Vol. 1, № 1.10. – B. 92–94. – DOI: 10.69617/nuuz.v1i1.10.4551.

12. Nazarov M. Evolution of Views on Ethical Management of «Nature – Society – Human» Relationships // O‘zMU xabarlari. Falsafa. – 2025. – № 1/2/1. – B. 141–143.

13. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – Toshkent, 2023. – 49-modda. – URL: https://lex.uz/docs/6445145

14. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 30-oktabrdagi PF-5863-son «2030-yilgacha bo‘lgan davrda O‘zbekiston Respublikasining atrof-muhitni muhofaza qilish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida»gi Farmoni. – URL: https://lex.uz/docs/4574008

15. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 4-oktabrdagi PQ-4477-son «2019–2030-yillar davrida O‘zbekiston Respublikasining “yashil” iqtisodiyotga o‘tish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida»gi qarori. – URL: https://lex.uz/docs/4539502

16. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 15-maydagi PQ-184-son «2030-yilgacha bo‘lgan davrda aholining ekologik madaniyatini yuksaltirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida»gi qarori. – URL: https://lex.uz/docs/7528761

17. United Nations General Assembly. The human right to a clean, healthy and sustainable environment: Resolution A/RES/76/300 of 28 July 2022. – URL: https://digitallibrary.un.org/record/3982659